

УДК 321. 64
С 31

Михайло СЕНЬКІВ

ТЕОРІЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ: ВИТОКИ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано витоки та етапи розвитку теорії тоталітаризму. Показано, що вона сформувалася внаслідок злиття двох теоретичних потоків: внутрішньої критики системи, яка була в СРСР і міжнародному соціалістичному русі, та західної соціологічної думки, зокрема теорії бюрократизму М.Вебера і його послідовників. Розкрито здобутки зарубіжних та вітчизняних дослідників в осмисленні феномену тоталітаризму.

Ключові слова: тоталітаризм, бюрократизм, фашизм, нацизм, комунізм, диктатура, олігархія.

У 20 – 80-х роках ХХ ст. в СРСР панував тоталітарний режим. Він став трагедією для українського народу, спричинив величезні людські жертви, порушив природний плин історії. Осмислення феномену тоталітарного режиму в українській історії конче необхідне не тільки для створення наукових концепцій національного історичного процесу, а й для розуміння сучасних соціально-політичних, економічних, духовних процесів в Україні та державах, які утворилися після розпаду Радянського Союзу.

За часів панування комуністичного режиму проблема тоталітарної влади в СРСР була поза об'єктом дослідження радянських учених. Лише у роки незалежності України науковці приступили до її вивчення. У світ вийшли праці В.Даниленка, Г.Касьянова і С.Кульчицького [7], В.Барана [2; 3], Ю.Шаловала [21], М.Дмитрієнка та О.Яся [9] й інших, які висвітлюють концепцію тоталітаризму. Однак її розробка у вітчизняній історії тільки

© Сеньків Михайло, 2006

розпочинається. Автор ставить за мету привернути увагу суспільствознавців до цієї теми.

Дискусії про сутність “комуністичного експерименту” розпочалися ще з моменту приходу до влади більшовиків. Майже ціле століття точаться гострі суперечки про природу системи, що існувала в СРСР. Одні з пафосом говорять про соціалізм, ототожнюючи його зі свободою, рівністю і братерством. Інші з гіркотою та болем згадують і водночас гостро засуджують репресії, голодомори, зневагу до особистості.

Витоки теорії тоталітаризму сягають 1925 року, коли італійський учений і державний діяч Д.Джентіле під час одного із своїх виступів висловився про фашизм як тотальну концепцію життя [17, 352]. Цей термін відразу взяв на озброєння Б.Муссоліні. Він постійно обстоював ідею, що тоталітарна влада здатна запобігти розпаду держави, а отже відіграти позитивну роль у справі порятунку нації та її піднесенні [13]. У 1930 році цей термін з'явився в публікаціях націонал-соціалістів у Німеччині. Його часто вживав один з провідних ідеологів нацизму – К.Шмідт.

Спочатку поняття “тоталітаризм” використовували виключно в позитивному значенні – для назви тієї політичної системи, яка склалася в Італії. Та з середини 30-х років ХХ ст. більшість політиків і дослідників почали говорити про тоталітаризм у негативному, критичному значенні, протиставляючи його демократії [12, 71].

Після підписання у 1939 році пакту Ріббентропа-Молотова посилювався процес зближення Німеччини і СРСР, ще очевиднішою стала близькість нацизму та сталінізму. Саме у цей складний і суперечливий час було визначено тоталітаризм як нову, досі невідому форму диктатури. Водночас окреслено коло держав, у яких найбільш повно і яскраво виявлялись тоталітарні ознаки. До них належали фашистська Італія, нацистська Німеччина та сталінський Радянський Союз [15, 118].

Однак цілісна концепція тоталітаризму склалася лише у післявоєнний період. На думку дослідника В.Барана, вона постала внаслідок злиття двох теоретичних потоків: внутрішньої критики системи, яка була в СРСР і міжнародному соціалістичному русі, та розвитку західної соціологічної думки, зокрема теорії бюрократизму М.Вебера і багатьох його послідовників [3, 14].

Розглянемо спочатку те, що дослідник В. Баран називає внутрішньою критикою системи. Прихід до влади в Росії більшовиків призвів до гострої реакції з боку міжнародної соціал-демократії. К. Каутський оцінював жовтневі події 1917 року як політичний переворот, який не відповідав інтересам широкого загалу. За його словами, в Росії створювалась нова державна бюрократія, яка визначала й контролювала всі сфери суспільного життя [10, 84 – 86, 158].

Аналогічну ідею висловлювали російські меншовики. У творах Р. Абрамовича, Ф. Дана, Ю. Мартова характеризувалася радянська політична система. Зокрема, висвітлювалися тенденції громадсько-політичного розвитку, визначалися функції РКП(б) у механізмі влади, показувався процес переродження більшовицької партії з політичної організації у державно-виконавську структуру [1; 8; 11]. Українські соціал-демократи І. Мазепа, П. Феденко, О. Бочковський та інші також критично оцінювали більшовицьку владу [6].

Гострі дискусії велися в РКП(б), що відображало складну ідейно-політичну боротьбу всередині партії. З різкою критикою бюрократизму, централізму, військово-командних методів керівництва виступили представники “робітничої опозиції” та “демократичного централізму”. Опозиціонери одержали в Україні значно більшу підтримку, ніж у Росії. У багатьох партійних організаціях спостерігалися сильні відцентрові тенденції.

“Робітничча опозиція” настійливо відстоювала, що профспілки є вищою формою класової організації пролетаріату, тому вони повинні негайно стати органами диктатури. Група пропонувала підпорядкувати їм низку наркоматів, а згодом – усе господарське життя. “Децисти” також засуджували жорсткий централізм в управлінні промисловістю, вказували на згорання внутріпартійної демократії. Її лідер В. Осинський писав: “Без зіткнення точок зору, без боротьби течій і груп, без “опозиції” не може існувати пролетарська демократія” [16, 270].

Поява таких течій була реакцією на політику “воєнного комунізму” і поступовий перехід до мирного будівництва. Заяви фракціонерів відображали занепокоєння частини комуністів надмірною концентрацією влади в партпараті, який усе помітніше відривався від основної партійної маси та народу.

Найбільш настійливо та неодноразово критикував партійно-радянську систему Л. Троцький. Так, 8 жовтня 1923 року він звернувся з листом до керівних органів більшовицької партії, в якому засудив бюрократизацію партійного апарату й згорання внутріпартійної демократії. Економічні труднощі в країні пояснював не плановістю економіки, а перетасуванням господарських і політичних кадрів, неправильним та нездоровим партійним режимом [4, 13; 16, 272].

Свого апогею ідейно-політична боротьба набула у 1927 р. з появою опозиційних платформ щодо лінії Й. Сталіна. Найрадикальнішою з них була “платформа 15-ти”. Серед її авторів було чимало тих, хто в різні часи працював в Україні. У цьому документі зазначалося, що “партійний апарат перетворюється зі слуги партії в її господаря”, сталінська група застосовує фашистські методи боротьби з опозиційним блоком [16, 272].

Зауважимо: більшість представників “лівої” опозиції вважала, що бюрократичне переродження радянської влади призвело до виникнення нового правлячого стану, а не класу. Опозиція говорила не лише про моральні, соціальні, політичні наслідки “апаратного самодержавства”, а й про економічну експлуатацію трудящих новою бюрократією [5, 11].

Однак критика, розгорнута опозиціонерами, велася з позицій марксизму. Політичні зміни в країні за часів сталінщини вони розглядали лише як процес деформації соціалізму, відхід від його ідеалів.

Критичний матеріал, який визрів у надрах соціал-демократії, більшовизму, в емігрантській літературі 20-30-х років ХХ ст., відіграв значну роль у формуванні нинішніх концептуальних підходів, сучасного погляду на реальний соціалізм.

У зарубіжній соціології можна виділити два напрямки теорії, які тісно переплелися і призвели до появи школи тоталітаризму: загальну концепцію бюрократії, засновану на цілісному вивченні індустріального суспільства, і її конкретні моделі, пов’язані з аналізом новітніх деспотичних режимів. Перший напрям сформулював німецький соціолог М. Вебер. Розробку проблем бюрократії і одержавлення суспільства продовжили Р. Міхелс, Б. Ріцці, Х. Ортега-і-Гасет, В. Райх, Е. Фромм, Л. фон Хайек та інші [3, 16].

М.Вебер розглядав бюрократію як необхідний атрибут сучасного суспільства. Він відзначав її професійний характер, указував на глибоку спеціалізацію знань та поділ праці. Дослідник наголошував, що бюрократична організація – це перш за все добре налагоджена система контролю, спрямованого на досягнення максимальної раціональності та ефективності. Разом з тим М.Вебер не порушував питання про політичне панування бюрократії [2, 60].

Німецький соціолог Р.Міхелс був першим теоретиком, який пов'язував зростаючу бюрократизацію з олігархічними тенденціями в сучасному суспільстві. Його головний постулат – “залізний закон олігархії” – полягав у тому, що зростання існуючих організацій і ускладнення завдань, які вони розв'язували, унеможливлювали участь рядових громадян у прийнятті рішень, а відтак призводило до концентрації всієї влади в руках організаційної еліти чи олігархії.

Висновки та узагальнення Р.Міхелса ґрунтувалися на вивченні політичних партій, що діяли в Німеччині. На його думку, основні зусилля організаційної олігархії були спрямовані на збереження власного панування. Тому вона формувала міцну правлячу групу, яка вже не зважала на інтереси народу. Як наслідок, у суспільстві слабшали демократичні інституції і поступово складався олігархічний політичний режим [3, 20].

У подібному форматі італійський марксист Б.Ріцці написав книгу “Бюрократизація світу”, у якій показав, що радянська бюрократія була органічним, невід'ємним, більше того – становим хребтом політичної системи СРСР. Автор вважав радянську бюрократію не просто привілейованою групою, а новим експлуататорським класом олігархічного режиму. За переконанням Б.Ріцці, комуністична бюрократія експлуатувала трудящих не менше, ніж капіталісти [3, 21].

Проблему бюрократизації й одержавлення суспільства у філософському аспекті порушував іспанський мислитель Х.Ортега-і-Гасет. У праці “Бунт мас” дослідник стверджував, що найбільша небезпека, яка загрожує цивілізації, є поглинання державою всякої суспільної спонтанності. Процес бюрократизації призводить до того, що суспільство потрапляє у рабство до держави, а людина – до урядової машини [14]. Особливості

психіки і поведінки людини в умовах новітньої диктатури, зокрема фашизму дослідив Е.Фромм [19].

Економічну площину цієї проблеми вивчали Л.фон Мізес та Ф.фон Хайек. У 30-і роки ХХ ст. вони гостро полемізували з Дж. Кейнсом. Зокрема, заперечували необхідність державного регулювання господарством, відстоювали принципи вільного ринку. Пізніше Ф.фон Хайек піддав різкій критиці соціалізм і тоталітаризм. Учений показав, що заміна ринкової економіки плановою призведе до втрати таких цінностей як свобода, демократія, законність тощо [20].

Формування тоталітарної системи у європейській думці того часу пов'язувалося із загальною тенденцією соціально-політичного розвитку на створення раціонально-технократичного суспільства та виходом на політичну арену маргінальних верств населення.

На зламі 40 – 50-х років ХХ ст. у черговий раз активізувалася розробка теорії тоталітаризму. Це пояснювалося поразкою III Райху та початком “холодної війни”. З'явилася ціла низка філософських, соціологічних, політичних, економічних, історичних праць. Так, німецька дослідниця Х.Арендт, яка емігрувала до Сполучених Штатів Америки, опублікувала розвідку “Походження тоталітаризму”. В ній авторка показала, що у ХХ столітті склалася якісно нова форма деспотизму, заснована на масовій мобілізації, всеохоплюючому підпорядкуванні суспільства політико-ідеологічній владі. Найбільш типовими прикладами такої форми деспотизму були нацизм і комунізм. Французький вчений Ж.Моннерот у книзі “Соціологія комунізму” назвав тоталітаризм “абсолютизмом двадцятого століття” і визначив його як мішанину всіх влад – політичної, економічної, духовної [2, 61].

Після тривалих пошуків концепція тоталітаризму врешті-решт знайшла своє окреслення. В 1952 р. у США відбувся науковий симпозіум, присвячений з'ясуванню поняття “тоталітаризм”. Учасники форуму дійшли згоди, що тоталітаризм це “закрита й нерухома соціокультурна та політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується й контролюється з єдиного центру” [18, 114]. Тоді ж К.Фрідріх та його учень З.Бжезинський запропонували класифікацію

ознак тоталітарного суспільства. Згодом Ф.Ньюман доповнив її, і вона стала найбільш відомою [15, 118 – 119].

Важливою ознакою тоталітарного режиму є домінування однієї політичної партії. Її ідеологія – фрагментарна свідомість окремої верстви населення – примусово поширюється на все суспільство як загальнообов'язкова. Встановлюється партійна монополія на засоби масової інформації. Вільнодумство, опозиція, заклики й гасла проти режиму, заперечення догматів пануючої ідеології розцінюються владою як злочин, що вважається більш тяжким, ніж будь-який кримінальний – проти особистості. Ліквідовуються або вихолощуються конституційні гарантії прав і свобод особистості. Головним засобом державної політики є репресії, що виростають до масового терору держави проти власного населення. Існує державна монополія на зброю та використання збройної сили. Зникає грань між політичними та неполітичними сферами життя, все піддається політизації. Бюрократія утверджує централізований контроль за всією економікою країни [12, 73 – 75; 18, 115].

Зарубіжні дослідники тривалий період розуміли під тоталітаризмом лише фашистські і комуністичні режими. Наприкінці 50-х років ХХ ст. намітилась тенденція до ширшого тлумачення цього поняття: тоталітарними або такими, що мали певні його елементи, почали називати античну Спарту, ідеальну республіку Платона, Індію часів династії Мар'я, римську імперію за правління Діоклетіана, Візантію та імперію інків, Московське царство і Женеvu доби Кальвіна тощо [3, 24].

Десталінізація радянського суспільства під час хрущовської “відлиги”, пом'якшення політичного клімату між СРСР та Заходом істотно позначились на популярності теорії тоталітаризму. З одного боку, вона зазнала певної ревізії: деяких доповнень і уточнень, що враховували зміну історичних реалій (Р.Такер, А.Майер, Л.Шапіро та ін.). З другого – стала об'єктом гострої критики, оскільки інтерпретувалась окремими дослідниками не як наукова, а пропагандистська теорія, продукт “холодної війни” (Г.Маркузе, Г.Спіро, Б.Барбер та ін.). Щоб пояснити метаморфози радянського суспільства після смерті Сталіна, дослідники почали розрізняти “демобілізаційно-тоталітарні” і “посттоталітарні” режими. Їх

ототожнювали з Радянським Союзом часів М.Хрущова та Л.Брежнєва [3, 24 – 25].

З середини 70-х років ХХ ст. знову зріс інтерес до теорії тоталітаризму. Каталізатором цього стала поява книги О.Солженіцина “Архіпелаг ГУЛАГ”, яка по-справжньому сколихнула світову громадськість. Праці дисидентів та емігрантів, які покинули країни колишнього соцтабору, відзначались гострою критикою комуністичного режиму. Їх погляди на систему, що розходилися з багатьма “зовнішніми” оцінками, помітно вплинули на переорієнтацію зарубіжних дослідників. Щоправда, в працях дисидентів не було чітко окресленої моделі тоталітаризму. Проте у них висвітлювались характерні риси комуністичного суспільства, що відповідали вказаній моделі. Це стосується публікацій І.Дзюби, В.Мороза, А.Сахарова, О.Зінов'єва, Л.Колаковського, А.Міхніка, В.Гавела, Я.Корнаї та інших [2, 62].

Новий спалах у розвитку досліджень тоталітарних режимів припав на переддень Східноєвропейської революції 1989 року, що призвело до падіння комуністичних влад. Вона була могутнім імпульсом для розвитку й використання концепції тоталітаризму з метою пояснення подій кінця 80-х – 90-х рр. ХХ ст. у країнах Варшавського блоку. Подальший розвиток концепції тоталітаризму відбувався в напрямку конкретизації її вихідних положень щодо механізму функціонування тоталітарних систем у різні періоди та особливостей національного характеру [9, 63].

Принагідно зауважимо, що у своєму початковому варіанті концепція тоталітаризму мала значні недоліки. По-перше, її ознаки розглядалися як абсолютні категорії, а ця модель дещо розходилася з реальною дійсністю. Партійний вплив на всі сфери суспільного життя хоча був надзвичайно великим, але не таким всепроникливим і всеосяжним як у теоретичній схемі. По-друге, тоталітаризм описувався як застигле соціальне явище. Такий підхід спрощував реальний історичний процес, звужував пізнавальні рамки теорії. Зокрема, не давав можливості об'єктивно оцінити зміни, які відбулися в СРСР після смерті Й.Сталіна [2, 63].

За останні роки окреслилась тенденція розглядати тоталітаризм як динамічне явище. Саме така концепція, яку дослідник В.Баран

називає "еволюційним тоталітаризмом", може слугувати методологічною основою написання сучасних наукових праць [3, 27].

Разом з тим теорія тоталітаризму потребує дальшої розробки, з'ясування ряду складних проблем. Погляд на неї як цілісну систему передбачає вивчення різних її аспектів – не тільки політико-ідеологічних, але й соціальних, економічних та духовних. Якщо перші із них розкрито досить широко, то інші – значно гірше. На цьому поприщі відкривається широка дорога для багатьох дослідників вітчизняної історії.

1. Абрамович Р. Отступление или выправление // Социалистический вестник. – М., 1921. – № 11 – 12. – С. 68 – 80.
2. Баран В. Теорія тоталітаризму: генеза і сутність // Сучасність. – К., – 1996. – № 9. – С. 57 – 66.
3. Баран В. Україна: новітня історія 1945 – 1991. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 668 с.
4. Бюллетень опозиції (большевиків-ленінців). – М., – 1929. – № 3 – 4. – С. 10 – 17.
5. Бюллетень опозиції (большевиків-ленінців). – М., – 1930. – № 17 – 18. – С. 11 – 19.
6. Голуб А. Українські соціал-демократи і Соціалістичний інтернаціонал проти більшовицького тоталітаризму // Тоталітаризм і анти тоталітарні рушення в Болгарії, СРСР і інших країнах Східної Європи (20 – 80-е роки ХХ століття): Матеріали міжнародної наукової конференції. Т. I. – Харків, 1994. – С. 155 – 162.
7. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-і роки. – К.: Либідь, 1991. – 380 с.
8. Дан Ф. Кризис большевизма // Социалистический вестник. – М., – 1921. – № 6. – С. 42 – 64.
9. Дмитрієнко М., Ясь О. Тоталітаризм і Україна // Розбудова держави. – К., – 1995. – № 3. – С. 62 – 65.
10. Каутський К. От демократии к государственному рабству (ответ Троцкому). – Берлин: Б. и., 1922. – 180 с.
11. Мартов Ю. На пути к ликвидации // Социалистический вестник. – М., – 1921. – № 18 – 19. – С. 4-32.
12. Муляр В. І. Політологія. – К.: ЦНЛ, 2003. – 356 с.
13. Муссоліні Б. Доктрина фашизму. – Париж: Б. в., 1938. – 250 с.
14. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К: Наук. думка, 1994. – 420 с.

15. Основы политической науки / За ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 1997. – 336 с.
16. Політична історія України / За ред. В. І. Танцюри. – К.: Академія, 2001. – 488 с.
17. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1999. – 398 с.
18. Рябов С. Г. Політична теорія держави. – К.: Танден, 1996. – 240 с.
19. Фромм Э. Бегство от свободы. – М: Мысль, 1990. – 220 с.
20. Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. – М., 1990. – № 10. – С. 143 – 151.
21. Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К.: Україна, 1994. – 280 с.

Михаил Сеньків. Теорія тоталітаризма: истоки и этапы развития. В статті проаналізовані истоки и этапы развития теории тоталітаризма. Показано, що она сформувалась вследствие слияния двух теоретических начал: внутренней критики системы, которая имела место в СССР и международном социалистическом движении, а также западной социологической мысли, в частности теории бюрократизма М. Вебера и его последователей. Раскрыты достижения зарубежных и отечественных исследователей в осмыслении феномена тоталітаризма.

Ключевые слова: тоталітаризм, бюрократизм, фашизм, нацизм, комунізм, диктатура, олігархія.

Mykhailo Senkiv. Totalitarianism theory: sources and stages of development. In the article it has been analysed sources and stages of the development of the totalitarianism theory. The author showed that it was formed because of the junction of two theoretical streams: the internal criticism of the system, which was led in the USSR and the international socialistic movement of the west sociological thought, specifically the M. Weber's theory of bureaucracy and his followers. It has been exposed achievements of foreign and native investigators in the comprehension of totalitarianistic phenomena.

Key words: totalitarianism, bureaucracy, fascism, Nazism, communism, dictatorship, oligarchy.